

JURGIS BALTRUŠAITIS
FANTASTICKÝ STŘEDOVĚK
Antické a exotické prvky v gotickém umění

The translation was kindly supported by the
Allianz Cultural Foundation, Munich and the Fund for
Central & East European Book Projects, Amsterdam

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication F.
X. Šalda, bénéficie du soutien du Ministère des Affaires Étrangères et de
l'Ambassade de France en République Tchèque.

Toto dílo vychází v rámci programu F. X. Šalda na podporu ediční činnosti
a přispělo na něj také francouzské Ministerstvo zahraničních věcí a Velvy-
slanectví Francouzské republiky v České republice.

© Flammarion, 1981

© Spadem, 1981

© Vojtěch Ripka – Jitro, 2008

Translation © Martina Turková-Sládková, 2008

ISBN 978-80-86985-05-3

OBSAH

ÚVOD	7
KAPITOLA I — GOTIČTÍ GRYLLOVÉ	9
I. VÍCEHLAVÉ NESTVŮRY. <i>Hlava na nohách. Hlavy a tváře na různých částech těla.</i>	9
II. ANTIČTÍ GRYLLOVÉ. <i>Antická glyptika. Předchůdci gryllů: bezhlaví bohové s tváří na trupu, vícehlaví duchové, hrozný hlav z Persie a Skýtie, sardští skarabeové, helmy se zvířecí tváří nebo chocholem.</i>	18
III. ANTICKÉ GEMY VE STŘEDOVĚKU. <i>Předrománské zlatnictví. Návrat ke karolinskému vkusu ve 12. a 13. století. Antické pečatidlo. Legendami opředené kameny. Intaglie s grylly. Kamej Matthieua Parise.</i>	25
IV. BEZHlavÍ A VÍCEHLAVÍ BOHOVÉ VE STŘEDOVĚKU. <i>Legendy. Peklo a alegorie. Dvojitý gorgoneion v anglonormanské Apokalypse. Gotické přílby.</i>	30
V. GRYLLOVÉ POZDNÍHO STŘEDOVĚKU. <i>Rozložené příšery. Probuzení k životu. Hieronymus Bosch, malíř gryllů.</i>	46
KAPITOLA II — BIZARNOST ANTICKÝCH PEČETÍ A MINCÍ	53
I. BIZARNÍ PEČETI. <i>Zvíře v lastuře: antická zvířata vylézající z lastury a Afrodita purpurissa. Středověké lastura plodící zvířata. Létající loď a ryba-člun.</i>	53
II. ANTICKÉ MINCE. <i>Triketra. Kapitolská vlčice. Role numismatiky v přenosu témat. Malované medaile. „Dvounohý čtvernožec“ na galských a keltských mincích.</i>	62
KAPITOLA III — ISLÁMSKÉ ORNAMENTY A RÁMOVÁNÍ	73
I. MUSLIMSKÝ SVĚT V GOTICKÉM STŘEDOVĚKU. <i>Arabská věda. Obliba „saracenských“ předmětů: sbírky, padělky.</i>	73
II. ABSTRAKTNÍ VÝZDOBA. <i>Kúfský ornament. Polygonální pletencové motivy. Hvězdicovitý pletenec. „Cadeaux“.</i>	80
III. FANTASTICKÁ VEGETACE. <i>Gotický rumí. Orientální půlpalmeta a flóra rukopisů 13. a 14. století. Třásně.</i>	89

IV. RÁMOVÁNÍ. <i>Orientální medailony. Vícelaločnaté motivy, čtyřlisy ve čtverci. Fátimovské nosníky. Tkaniny. Renesanční arabesky.</i>	92
KAPITOLA IV — FANTASKNÍ ARABESKY	99
I. NÁVRAT HIERATICKÝCH OBLUD.	99
II. METAMORFÓZA ARABSKÝCH ORNAMENTŮ. <i>Živé pletence. Zoomorfní rumí, beznohá zvířata.</i>	100
III. ÚPONKOVÝ ORNAMENT S HLAVAMI A TRUPY. <i>Na Východě. Na Západě. Beznozí lidé. Antropomorfní naskhí.</i>	105
IV. „WAKWAK“. <i>Strom s hlavami. Zoomorfní rostliny, pověsti o mluvících rostlinách a islámské obrazy. Proměny wakwaku na Západě: Strom života s hlavami, rýnská série, orientální bajky ve středověké botanice, Strom Slunce a Měsíce, heraldický Strom zla, Strom mudrců, Strom Jišajův a Strom vnitřního sváru duše.</i>	114
V. DALŠÍ TĚMATA. <i>Měsíční tváře. Zápas s ocasem. Propletené kompozice: zajíci, ryby, koně, lidé a opice se vzájemně zaměnitelnými částmi těla.</i>	129
VI. MUDHAHHÍB A GOTICKÝ ILUMINÁTOR.	140
KAPITOLA V — NETOPÝŘÍ KŘÍDLA A ČINŠTÍ DÉMONI	143
I. NETOPÝŘÍ KŘÍDLA A DRAČÍ HŘEBENY VE STŘEDOVĚKU. <i>Bezkrídlí románští démoni a křídla andělů. Křídla letounů a ozubené hřebety ve 13. století: lidé, draci, příšery, jezdci. Létající muž Leonarda da Vinci.</i>	143
II. NETOPÝŘÍ KŘÍDLA A DÉMONI DÁLNÉHO VÝCHODU. <i>Ťin-Long. Okřídlení lidé. Li Lung-mienovo peklo. Hromovládce Lei-kung. Shodné motivy: démon s ženskými prsy, stromovitý démon, démon se sloním chobotem, jednorohý démon s velkýma ušima, démon s psí hlavou. Tchangská zbroj.</i>	149
III. DÁLNÝ VÝCHOD A ZÁPAD. <i>Mongolský vpád a jeho přitažlivost. Vyslanci a cestovatelé. Století františkánů v Číně. Tartarica. Obchod s látkami a porcelánem. Móda: jednorohý a dvourohý hennin. Čňané a Mongolové v západním výtvarném umění.</i>	163
IV. ZÁPADNÍ LEGENDA O MALÍŘSTVÍ A PEKLE DÁLNÉHO VÝCHODU. <i>Svědectví Hethuma, Ibn Battúty a Marca Pola. Dračí zlatník Guillaume Boucher. Mýtus o mongolském Antikristovi: na Východě v arménské Kirakově kronice, na Západě ve spisech Ricolda da Montecroce, Rogera Bacona. Přímé kontakty a shody.</i>	176

KAPITOLA VI — NADPŘIROZENÉ BYTOSTI DÁLNEHO VÝCHODU	187
I. BOHOVÉ DÁLNEHO VÝCHODU A JEJICH PODLOŽÍ. AUREOLY. <i>Mnohoruká božstva a Nága. Strom Jišajův s postavami sedícími v květních kališích. Křišťálové aureoly. Průzračný kosmos. Člověk v baňce.</i>	187
II. OŽIVENÁ PŘÍRODA. <i>Zoomorfní hory a skály. Čínská geomantie: feng-šuej, azurový drak a bílý tygr pod zemským povrchem. Antropomorfní a zoomorfní krajina v pojednáních o čínské malbě. Hostitel a stolovníci. Perské zoomorfní skály. Systém feng-šuej v gotickém herbaři. Živá příroda na Západě. Skvrny na stěnách v interpretaci Leonarda da Vinci a Sung Tiho.</i>	203
III. ŽIVÉ PŘEDMĚTY. <i>Vzpoura předmětů u Bosche a Brueghela. Polidštěné předměty a oživlé nádoby Dálného východu.</i>	214
KAPITOLA VII — VELKÁ BUDDHISTICKÁ TÉMATA	221
I. BUDDHISTICKÁ A ZÁPADNÍ POKUŠENÍ. <i>Pokušení ve východní Asii a Pokušení Buddhovo. Orientální legendy o sv. Antonínovi. Nahrazení postupného zkoušení sv. Antonína jediným útokem nestvůr.</i>	221
II. TANEC SMRTI A ROZKLÁDAJÍCÍ SE MRTVOLY. <i>Setkání s mrtvými ve středověku, mrtvolý ležící, stojící, tančící. Antická strážidla. Buddhovo třetí a čtvrté setkání. Stádia smrti na Západě. Náhrobní reliéfy. Stojící mrtvolý: setkání kostry s mnichem v Kyzilu a na italských nástěnných malbách. Démonizované kostry, větálové a citipatisové. Lámaistický tanec kostlivců. Peking – lámaistické a františkánské centrum. Wolgemutovi citipatisové.</i>	225
III. MANDALY. <i>Buddhistická mandala. Gotická mandala. Kolo reinkarnace a jeho proměny na Západě.</i>	239
IV. GOTICKÉ ČCHI	246
KAPITOLA VIII — ORIENTÁLNÍ OSLÍ HŘBET	251
I. ORIENTÁLNÍ OBLOUK. <i>Vytesaný oslí hřbet. Skalní chrámy v Indii a Číně. Varianty oslích hřbetů. Islámský a arménský oslí hřbet.</i>	251
II. ORIENTÁLNÍ OBLOUK NA ZÁPADĚ. <i>Oslí hřbet v Anglii: oslí hřbet na festonech a trojitý oslí hřbet. Oslí hřbety ve flamboyantní architektuře: oslí hřbet na půlkruhovém oblouku, oslí hřbet na složeném oblouku, plochý oslí hřbet. Místní a časové shody.</i>	256
ZÁVĚR	265

ÚVOD

Gotiku si většinou spojujeme s objevováním přírody a života. Zatímco v předchozím období údajně složitá románská obraznost zaplavila abstraktní či stylizovanou výzdobu antickými a orientálními obludami a nadpřirozenými bytostmi, v gotice dochází k rozkvětu živoucí flóry, zrodu krásných lidských postav a zvyšuje se zájem o skutečnost a organický řád. Na Západě triumfuje Západ a oproštuje se od veškerých vlivů.

Tyto představy jsou sice přesné, ale zdaleka nepostihují veškeré aspekty spletitého vývoje gotického umění, do něž v různých okamžicích zasahovaly rozličné vlivy a faktory. Středověk se fantaskna nikdy nevzdal. V průběhu času se k němu bez přestání vrací a oživuje jeho starší podoby, nebo ho obohacuje o nové prvky. A nevzdal se ani obsáhlého antického a exotického repertoáru, z něhož gotická obraznost po dlouhou dobu čerpala.

Předmětem naší studie budou právě tyto cizí prvky, jejichž vliv silně působí zejména ve 13. století. V té době se gotické umění ještě rozvíjí ve vší harmonii a nedotčené svěžesti. Tento vliv ovšem sílí v následujících obdobích, kdy lze pozorovat na jedné straně narušení přirozené rovnováhy snahou o vytríbenost a složitost a na straně druhé neklid a uvolnění nespoutaných snů, tak příznačných pro románský styl. Vyobrazení pekla a nestvůr zažívají opět obrodu. Bestiáře, okraje rukopisů a plastická výzdoba se hemží bájnými bytostmi a renesance iluzorního světa uprostřed světa přirozeného otřásá tematickou a principiální jednotou, jež byla určující pro první fázi vývoje gotiky.¹ Zároveň dochází ke znovuoživení zdrojů, jež byly vždy životodárným pramenem bájí a legend: klasické antiky a Orientu.

Západ se navrácí k tomuto prameni všemožných oblud, který zůstal dlouhý čas zapomenut, ale tentokrát si vypůjčuje za nových okolností. Antická zásobárna je nyní lépe známa. Rozsáhlým zdrojem nové inspirace a důležitým nástrojem šíření antických témat se stávají glyptika a numismatika. Nové motivy nabízí také islám, který od 11. století prošel určitým vývojem. Orient se začíná rychle otevírat až k Číně, která výrazně ovlivnila vývoj několika velkých civilizací. Uprostřed těchto nových vlivů a rozšířených obzorů vyrůstá středověk. Jedním z důležitých rysů gotického středověku je schopnost nasávat cizí vlivy, aniž by se zpronevěřil sám sobě. Tím,

1 K jednotlivým fázím a cestám reintegrace starých zdrojů do nových systémů cf. Baltrušaitis, J., *Réveils et prodiges, le gothique fantastique*, Paříž, 1960.

že přijímá a mísí celou řadu různorodých forem, jeví se ještě záhadnější a složitější. Zrod gotiky na Západě nevedl k uzavření před vnějším světem, naopak ho doprovází nový zájem o starší zdroje.

Následující kapitoly se budou zabývat pouze vnějšími vlivy, které se týkají oblasti fantaskna. Jejich působení se uplatňuje ve všech směrech. Jejich společným jmenovatelem je však fantaskní irealismus, který byl z definice vždy spojován se světy vzdálenými v čase či prostoru. Došlo ke konvergenci vlivů a jestliže si dovoluujeme pojednat v jednom celku zároveň antické prvky a exotismy, je to proto, že tuto směs vytvořil sám středověk, který přívlaskem „saracénského“ označoval často jak památky řecko-římské, tak předměty a motivy islámské, neboť všechny spadaly do škatulky „nekréšťanské“.² Tento běžně užívaný výraz již sám o sobě nesl určitý exotický nádech. V podstatě mohl označovat jakoukoliv cizí výpůjčku a zároveň jí dodával na důležitosti. My jsme vybrali některé nejvýraznější prvky, aniž bychom usilovali o vyčerpávající přehled. Postačí nám k tomu, abychom postihli věčnou rozpolcenost středověku, který se sice pídí po skutečnosti, ale přitom je neustále přitahován vzdálenými a iluzorními kraji a až do konce si zachovává svou všestrannost.

² K užití termínu „saracénský“ pro římské památky (*opus saracenum*, *saracénské věže* v Antibes, *li sepulture d'un sarrazin*, konzulský diptych v reprodukci Villarda de Honnecourt) cf. Hahnloser, H., *Villard de Honnecourt*, Vídeň, 1935, s. 27. J. von Schlosser upozorňuje na kopii Posthumovy medaile z 15. stol. označované za *saracénskou* („Die ältesten Medaillen und die Antike“, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des AH. Kaiserhauses*, XVIII, 1897, s. 90).

KAPITOLA I

GOTIČTÍ GRYLLOVÉ

I. VÍCEHLAVÉ NESTVŮRY. *Hlava na nohách. Hlavy a tváře na různých částech těla.*

Řecko-římská antika měla vždy dvě tváře. Na jedné straně svět bohů a lidí, kde je vše hrdinské, vznešené a překypuje životní silou a harmonií. Na druhé straně svět všemožných fantastických bytostí pocházejících často z dalekých končin a smíchaných z nesourodých těl. Jedná se však o dvě strany téže mince, o velkolepé dílo složené z více mnohotvárných prvků, které tvoří jediné a celistvé universum.

V pozdější době mělo dědictví antiky jiný osud. Středověk nikdy neztratil kontakt s antickou inspirací¹ a hlásí se střídavě buď k jednomu, nebo druhému z obou světů. V období, které můžeme nazvat „klasické“, hledá především harmonii a dokonalý obraz člověka.

Později je nabytá rovnováha opět otřesena. Změň forem a duchovní kvas spouští na plně obrátky fantazii a představivost a středověk opět objevuje říši příšer a zvířat. Dokonce i samotná olympská božstva často nabývají divoké, téměř zvířecí podoby. V takovém duchu z antiky čerpala už románská obraznost.² Podobně je tomu ve 13. století, kdy dochází k rozkladu gotického klasicismu. Humanistickou antiku postupně nahrazuje antika nestvůrná. Obsahem moralizující mytologie přestává být přirozený svět.³ Dokonce i obraz nebeských sfér se zalidňuje zoomorfními konstelacemi, jež znovu oživilí Arabové v orientálním pojetí. V jedné studii o křesťan-

1 K odrazům antiky ve středověku viz Piper, F., *Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst*, Výmara, 1847-1855. Springer, A., *Nachleben der Antike im Mittelalter*, Bonn, 1922. Bezold, F. von, *Das Fortleben der antiken Götter in Mittelalterlichen Humanismus*, Bonn, 1922. Liebeschütz, H., „Fulgentius metaforalis, ein Beitrag zur Geschichte der antiken Mythologie im Mittelalter“, *Studien der Bibliothek Warburg*, IV, Lipsko, 1926. Nordström, J., *Moyen Age et Renaissance*, Paříž, 1933. Adhémar, J., *Influences antiques dans l'art du Moyen Age français*, Londýn, 1937. Viz též Seznac, J., *La survivance des dieux antiques*, The Warburg Institute, Londýn, 1939. Nové vydání, Flammarion, Paříž, 1980.

2 Více o vlivu antiky na románské sochařství především viz Durand-Lefebvre, M., *Art gallo-romain et Sculpture romane*, Paříž, 1937. Adhémar, J., *op.cit.*

3 Viz Panofsky, E., *Hercules am Scheidewege*, Lipsko-Berlín, 1930, s. 18 a násl. Saxl, F., Panofsky, E., *op.cit.*

1. HLAVY NA NOHÁCH. A. Strop muzea v Metách, cca 1220. B. Chórové lavice v Lynnu, cca 1415.

ské kosmografii⁴ jsem již ukázal, jak do středověkého umění přenesená⁵ vyobrazení zvěrokruhu, větrných růžic a helénistických planisfér neustále proměňují svůj obsah. Tato vyobrazení od 13. století opět zažívají obrodu, zaplňují se symbolickými postavami a pronikají do nových oblastí obraznosti. Ke znovuobjevení přispěl významnou měrou islám, ale i samotné křesťanství se v tomto směru začíná probouzet. Vzniká celá řada podivných stvoření, která ve 12. století nebyla známa, nebo jen málo, a která se stávají rozšířeným prvkem gotické obraznosti. Mezi nimi zaujímají přední místo příšery s různými kombinacemi hlav.

U základního typu těchto nestvůr je celé tělo nahrazeno hlavou. Tento typ se objevuje již kolem roku 1220 na stropě katedrály v Metách.⁶ Mezi četnými bájnými bytostmi se zde vyskytují dvě, které sestávají z lidské hlavy s končetinami, ale bez trupu. U jedné z nich hlavu kráší ocas, namísto uší vyrůstají ruce se štítem a tasenou zbraní. Jiný typ představuje pou-

4 Baltrušaitis, J., *Cosmographie chrétienne dans l'art du Moyen Age*, Paříž, 1939, kap. IV, Astrologické a kosmografické kruhy v pozdním středověku.

5 Vlivem antiky na vyobrazení měsíců se zabýval J. C. Webster (*The Labors of the Months in Antique and Medieval Art to the End of the XIIth Century*, Princeton, 1938).

6 Schmitz, W., „Die bemalten Holzdecken im Museum zu Metz“, *Zeitschrift für christliche Kunst*, 1897.

2. HLAVY NA NOHÁCH. Vlevo: Folio, cca 1280, Fitzwilliamovo muzeum, Cambridge. Vpravo: Žaltář z Lambethského paláce, Londýn, počátek 14. stol.

3. HLAVA NA NOHÁCH. Rozlomení čtvrté pečeti, anglonormanská *Apokalypsa*, Toulouse, počátek 14. stol.

ze hlava s bradkou a dvě zvířecí nohy. Navzdory anatomickým omezením působí tyto příšery neuvěřitelně živým dojmem (obr. 1). Nalezneme je například na podlahové mozaice v kostele sv. Hildeberta v Gournay (14. st.),⁷ na reliéfu chórových lavic v Herefordu (1380)⁸ a Lynnu (okolo roku 1415).⁹ Velmi rozšířené jsou v iluminacích rukopisů. Na foliu z Fitzwilliamova muzea v Cambridge (okolo roku 1280)¹⁰ můžeme vidět hrozivou tvář s bujným vousem a hřívou vlajících vlasů, jak kráčí na nohách jakéhosi čtvernožce. Kopii této kresby nalezneme v *Žaltáři z Lambethského paláce* (počátek 14. století),¹¹ který sice pochází z yorské diecéze, ale odráží vliv východoanglického stylu (obr. 2). Ze stejného vzoru vychází i groteska ve spise Waltera de Milemete (1326–1327).¹²

Objevují se také analogické kompozice se zvířecími hlavami. V anglonormanských *Apokalypsách*¹³ můžeme spatřit výjev rozlomení čtvrté

7 Vesly, L. de, *La Céramique ornementale en haute Normandie pendant le Moyen Age et la Renaissance*, Rouen, 1913, tab. XV.

8 Bond, F., *Misericordes, Woodcarving in English Churches*, I, Londýn, 1910, obr. s. 109.

9 *Ibid.*, obr. s. 68.

10 James, M. R., *A Descriptive Catalogue in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge, 1893, fragment č. 1, tab. XVIII.

11 Millar, E., „Les principaux manuscrits à peintures du Lambeth Palace à Londres“, *Bulletin de la SFRMP*, 1924, rkp. 233, tab. XXXVII.

12 Millar, E., *La Miniature anglaise aux XIVe et XVe siècles*, Paříž, 1928, tab. 52.

13 Například Oxford, Douce 180, 1270, Millar, E., *La miniature anglaise*, II, tab. 93, Toulouse, rkp. 815, 1286-1314, f. 9v. Auriol, A., *L'Apocalypse du couvent des Augustins à la bibliothèque de Toulouse, Les Trésors des bibliothèques de France*, II, Paříž, 1929.

4. HLAVA NA NOHÁCH. *Apokalypsa*, 14. stol., německý rukopis, Landesbibliothek, Drážďany.

pečeti: hlava Leviatana utíká za Smrtí jedoucí na popelavém koni (obr. 3). Vyobrazení doslova ilustruje příslušný biblický text:

I pohleděl jsem, a aj, kůň plavý, a toho, kterýž seděl na něm, jméno bylo smrt a peklo šlo za ním. (Zj 6,8)

V *Apokalypse z Toulouse* se z tlamy Leviatana šklebí d'áblové se zahnutými nosy. V drážďanském rukopise tlama dokonce chrlí oheň (obr. 4). Právě výše zmíněné vyobrazení Leviatana doprovázejícího Smrt vysvětluje, proč má hlava někdy přední končetiny, například v *Sestupu do předpekli* (obr. 5).¹⁴

Tato seskupení bývají často ještě složitější. Na hlavě nezřídka spočívá další hlava připojená dlouhým krkem (obr. 6). Na medailonu na podezdívce lyonské katedrály (1310–1320)¹⁵ nalezneme vousatou tvář na koňských nohách, jež má za krkem výrůstek zakončený druhou, menší lidskou hlavou. V *Žaltáři z Douai* (1322–1325)¹⁶ se objevují různé varianty tohoto typu nestvůr. U některých z nich je spodní hlava prodloužena v ocas. V *Luttrel-*

Drážďany, rkp. 50 a 117, 14. stol., Bruck, R., *Die Malereien in den Handschriften des König Reichs Sachsen*, Drážďany, 1906, obr. 89 a 91.

14 Haseloff, A., *Eine thüringisch-sächsisches Malerschule des XIII. Jahrh.*, Strassburg, 1897, obr. 109, tab. XLVI, rukopis z Wolfenbüttelu, po roce 1235.

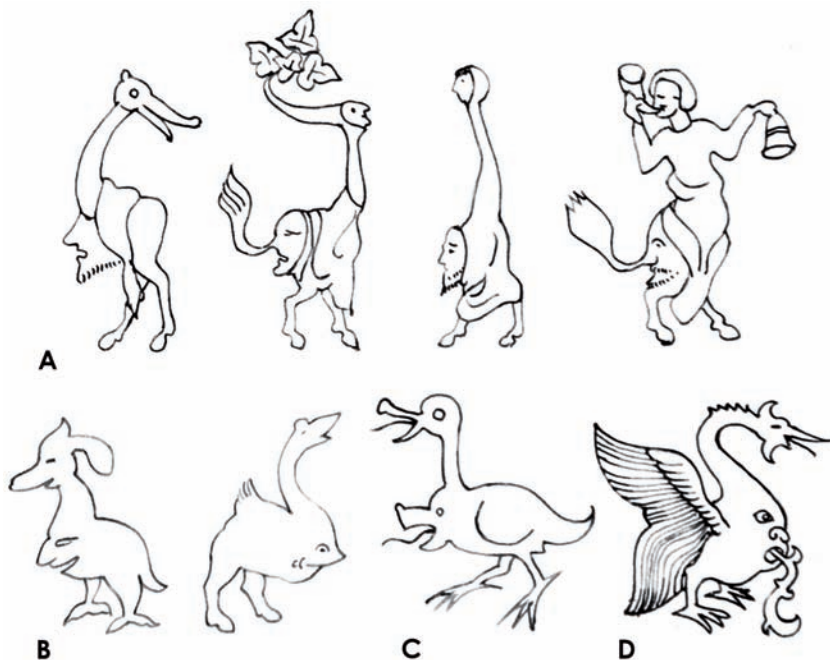
15 Bégule, L., *Monographie de la cathédrale de Lyon*, Lyon, 1880, ř. 3, tab. 4, levá strana levého portálu.

16 *The New Paleographical Society*, Londýn, 1903, část I, tab. 16, Douai, rkp. 171. Cockerell, S. C., *The Gorleston Psalter*, Londýn, 1907, tab. XVIII.

5. SESTUP DO PŘEDPEKLÍ.
Rukopis z Wolfenbüt-
teln, po roce 1235.

6. FANTASKNÍ BYTOSTI.
A. Žaltář z Douai, 1322-1325.
B. Římský pontifikál
z Lyonu, 15. stol.
C. Boccaccio, *Dekameron*,
Mnichov, konec 15. stol.
D. Španělská kniha, 1508.

7. FANTASKNÍ BYTOST. Iniciála, Paříž, počátek 16. stol.

8. OBRAZ PAPEŽSTVÍ. Rytina, Norimberk, 1548.

lově žaltáři (1340)¹⁷ a v rukopise z Cambrai (14. století)¹⁸ je druhá hlava ptačí, jinde psi nebo liščí.¹⁹

První tištěné knihy využívaly podobné příšery pro výzdobu iniciál a vinět (obr. 7).²⁰ Na volném listu z roku 1548 vidíme zvíře, které se uprostřed lidí tyčí na hlavici sloupu jako bronzový had (obr. 8). Tvář přirostlá k hrudi chrlí plameny a nad ní vybíhají tři hlavy na vzájemně propletených krcích, z nichž jednu zdobí trojitá koruna. Je to babylonská chiméra,

17 Miller, E., *La Miniature anglaise*, II, tab. 57.

18 Durieux, A., *Les Miniatures des manuscrits de la bibliothèque de Cambrai*, Cambrai, 1861, tab. 11. Viz též španělská kniha z roku 1508, *The British Museum Quarterly*, V, č. 3, 1936, tab. XXXI.

19 Leroquais, abbé V., *Les Pontificaux des bibliothèques de France*, Paříž, 1937, tab. CXVII, CXVIII, *Římský pontifikál* z 15. stol., Městská knihovna v Lyonu, rkp. 5144.

20 Jennings, O., *Early Woodcut Initials*, Londýn, 1908, obr. s. 209, 229, 230, 250.